

شناسایی و رتبه‌بندی مؤلفه‌های تربیت شهروندی در سند برنامه درسی ملی

مهديه خسروي^۱ و پروين صمدي^{۲*}

چکیده

پژوهش حاضر با هدف شناسایی و رتبه‌بندی مؤلفه‌های تربیت شهروندی در سند برنامه درسی ملی در دو مرحله انجام شد. در مرحله اول تحقیق، با استفاده از روش «تحلیل محتوا» ابعاد و شاخص‌های تربیت شهروندی شناسایی شد. در مرحله دوم، به منظور رتبه‌بندی از تکنیک آنتروپی شانون استفاده شد، جامعه تحقیق، سند برنامه درسی ملی و نمونه شامل ۵ مؤلفه سند مزبور است. اعتباریابی داده‌ها با استفاده از روایی محتوایی و روش بازآزمایی انجام شده است. نتایج تحلیل داده نشان می‌دهد در سند برنامه درسی از اصطلاح شهروند استفاده نشده است، اما محتوای سند بازتاب تربیت شهروندی هست. در بخش «اصول حاکم بر برنامه درسی و تربیتی» سند برنامه درسی بیش‌ترین ضریب اهمیت مربوط به بعد مدنی و کم‌ترین ضریب اهمیت مربوط به بعد سیاسی است. در بخش «رویکرد جهت‌گیری کلی»، «هدف‌گذاری» و «ارزش‌یابی پیشرفت تحصیلی» تنها به بعد مدنی توجه شد. در بخش «حوزه‌های یادگیری» بیش‌ترین توجه ابتدا به بعد مدنی، سپس بعد اجتماعی بوده و به بعد سیاسی توجه نشده است. بر اساس این یافته‌ها، در سند برنامه درسی ملی، توجه متعادلی به مؤلفه‌های تربیت شهروندی نشده است و بر این اساس در پایان مقاله پیشنهادهایی ارائه شده است.

کلید واژه‌ها: تحلیل محتوا، سند برنامه درسی ملی، تربیت شهروندی، آنتروپی شانون

۱. کارشناسی ارشد برنامه ریزی درسی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران mahdiehmaleka1396@gmail.com

۲. نویسنده مسئول: عضو هیئت علمی دانشکده علوم تربیتی و روانشناسی دانشگاه الزهراء (س)، تهران، ایران p.samadi2013@yahoo.com

مقدمه

شهروند کیست؟ تربیت شهروندی^۱ چیست؟ چرا باید به تربیت شهروندی توجه شود؟ آیا تعلیم و تربیت در برابر تربیت شهروندی دانش‌آموزان مسئولیت دارد؟ آیا برنامه‌ی درسی ملی یک کشور به عنوان یکی از زیر نظام‌های نظام تعلیم و تربیت در قبال تربیت شهروندی دانش‌آموزان مسئولیت دارد؟ و چگونه ما می‌توانیم این نقش را توجیه کنیم؟ پاسخ‌گویی به سؤالات فوق از یک سو در فهم چیستی و ضرورت تربیت شهروندی دانش‌آموزان در نظام تعلیم و تربیت به ما یاری می‌رساند و از سوی دیگر جایگاه اسناد بالادستی - به طور مشخص سند برنامه‌ی درسی ملی را در تحقق تربیت شهروندی دانش‌آموزان مشخص می‌کند.

آغاز اندیشه در حوزه شهروندی^۲ ریشه در افکار افلاطون دارد (فتحی و اجارگاہ و دیبا و اجاری، ۱۳۸۴: ۳۰). شهروند، کسی است که تابعیت کشوری را دارد و بر این اساس، از حقوق و مزایایی بهره‌مند است (محسنی، ۱۳۸۹). شهروندی، پایبندی فعال به ارزش‌ها بر پایه حقوق^۳، وظایف عمومی و اخلاق جمعی است و با مجموعه‌ای از حقوق، وظایف، تعهدات و ارزش‌ها، راهی برای توزیع عادلانه منابع زندگی، همراه با مشارکت و پویایی فراهم می‌کند (فرمپینی، ۱۳۹۵). شهروندی نوعی التزام به قوانین مدنی و تعلقات فرهنگی و اجتماعی است، که مرز جغرافیایی و سیاسی در محدوده یک کشور دارد و بر ضوابط و حق دولت - ملت تأکید دارد (عاملی، ۱۳۸۰).

تربیت شهروندی و شهروندمدار در واقع در برگیرنده یادگیری دانش، مهارت و ارزش‌هاست که با ماهیت و شیوه‌های اداری یک نظام مردم‌سالار و مشارکتی همخوانی و در ارتباط دارد و عملاً به عنوان وسیله‌ای برای پرورش احساس تعلق به جامعه و داشتن هدفی در زندگی استفاده خواهد شد. چنین تربیتی از همان آغاز طفولیت نوعی اعتماد به نفس و رفتارهای مسئولانه را از نظر اجتماعی و اخلاقی به وجود می‌آورد. در واقع هدف از چنین تعلیماتی، پرورش «مسئولیت اجتماعی و اخلاقی»، «فعالیت‌گرایی اجتماعی» و «سواد سیاسی» و

۱ در ادبیات شهروندی از اصطلاحات مختلفی همچون تربیت به منظور شهروندی، آموزش در مورد شهروندی، تربیت برای شهروندی دموکراتیک و تربیت مدنی برای اصطلاح تربیت شهروندی استفاده شده است - در مقاله حاضر به فراخور بحث از اصطلاحات فوق استفاده شده است.

2. citizenship

3. law

... است. اجرای یادگیری و تربیت شهروندی در واقع سطح حداقل حقوق ساختاری و سیاسی فرد را در جامعه مشخص می‌کند، از سوی دیگر آگاهی نسبت به حقوق فردی سیاسی و اجتماعی افراد را تقویت می‌کند. مردم سالاری و مشارکت در عرصه‌های سیاسی - اجتماعی - فرهنگی - اقتصادی و دینی را بسط می‌دهد. به نوعی این آموزش‌ها رعایت عدم تبعیض، برابری و مساوات‌طلبی در بهره‌مندی از عرصه‌های زندگی را در بین شهروندان ترجیح می‌دهد (شریتیان، ۱۳۸۷). تربیت شهروندی در گسترش جامعه مدنی از جمله توسعه NGOها، هویت‌های فرهنگی و فردی نقش بارزی می‌تواند داشته باشد، آموزش حقوق انسانی و جنسیتی، سطح حداکثر ادغام، حداقل درآمد، ایجاد امنیت جنسیتی، فیزیکی، اجتماعی، روان‌شناختی، مشارکت فعال ایجاد قابلیت، سواد سیاسی، کسب مهارت‌های برای انجام تغییر چون زبان یا توانایی در تجهیز گروهی، ایجاد مهارت و آموزش برای عمل و ... همگی از موارد اجرایی تربیت و آموزش شهروندی است (قیصی زاده، ۱۳۹۶). تربیت شهروندی ضمن اینکه موجب افزایش سطح آگاهی آن‌ها می‌شود، حتی باعث آشنایی افراد با حقوق آن‌ها در خانواده شده و از این جهت باعث کاهش اختلافات خانوادگی و دوام زندگی مشترک می‌شود، ضمن اینکه زمینه لازم برای درک مشکلات اجتماعی را نیز مهیا می‌کند. این درک، نقطه آغازین برای ایجاد تعادل در رفتار جامعه است. به‌طور حتم، این تعادل، فوایدی را به همراه دارد که گسترش احساس مسئولیت در بین افراد جامعه، بهبود فرهنگ جامعه، کاهش ناهنجاری‌های اجتماعی و بهبود بخشیدن به روابط سازمان‌ها و افراد جامعه از جمله فواید این آموزش‌ها است (کاظمی، ۱۳۸۹).

شکی نیست که تعلیم و تربیت در قبال تربیت شهروندی دانش‌آموزان نقش اساسی دارد. تعلیم و تربیت به عنوان سرمایه‌گذاری برای آینده جامعه محسوب می‌شود و با همین نگاه، جوامع برای ایجاد سیستمی کارآمد و علمی در زمینه تعلیم و تربیت تلاش می‌کنند و سعی آن‌ها بر این است تا از هیچ‌گونه هزینه‌کرد در این زمینه کوتاهی نکنند، چراکه تمامی این هزینه‌ها را به عنوان سرمایه‌ای برای بهبود وضعیت زندگی خود در آینده می‌بینند. تربیت شهروندی را نیز باید از همین منظر نگریست که در واقع تلاش دارد تا با ایجاد انگیزه‌ای و افزایش دانش شهروندی، افراد جامعه را به شهروندانی فعال تبدیل کند که بتوانند نقشی سرنوشت‌ساز در

زندگی خود و حضوری فعال در حفظ و گسترش منافع جمعی ایفا کنند (قیصی‌زاده، ۱۳۹۶). در سایه چنین برداشتی است که از نظر مریبان بزرگ تعلیم و تربیت، مدرسه نه تنها یک مکان برای آماده‌سازی برای زندگی است، بلکه در حقیقت جایی برای تمرین زندگی و تجربه عرصه‌های مختلف آن است، به عبارت دیگر مدرسه مکانی برای یادگیری حقوق و مسئولیت‌های شهروندی است. از این رو آنچه که می‌تواند رسالت و فلسفه اصلی شکل‌گیری و توسعه مدارس را در دوران کنونی توجیه کند، تربیت شهروندی و به عبارت دیگر عمل کردن مدارس به عنوان «مدرسه زندگی» است (فتیحی و اجارگاه، ۱۳۹۵).

نظر به نقش اساسی تعلیم و تربیت در انتقال صحیح تربیت شهروندی به دانش‌آموزان ضروری است تربیت شهروندی در برنامه درسی طراحی شود تا فرد پس از آموزش، با الزامات زندگی در جهان فردا آگاه باشد. برنامه‌های مدارس و دانشگاه‌ها، مسئول پرورش این مهارت هستند (آراسته، نظافتی و همکاران، ۱۳۸۹). در مجموع اهمیت شهروندی از آن رو است که همه افراد به عنوان اعضای اجتماع ملی یا اجتماع جهانی در برخورد با مسائل نقشی فعالانه را ایفا کرده و در جهت بهبود بخشیدن به امور گام بردارند. همچنین به مهارت‌هایی مانند مسئولیت‌پذیری، همکاری، مذاکره و گفتگو، همدلی، حل تعارض و ... مجهز شده و قادر شوند که در جامعه جهانی زندگی صلح‌آمیز را تجربه کنند (موسوی و درودی، ۱۳۹۱). بنابراین، با توجه به دگرگونی سریع جامعه، آموزش شهروندان نه تنها مطلوب است، بلکه فعالیتی است که هر جامعه‌ای باید برای آن منابعی برای در نظر بگیرد تا همواره شهروندانی کارآمد، مطلع و آگاه پرورش دهد. با توجه به اهمیت زندگی اجتماعی و جمعی افراد و توسعه روزافزون نیاز آن‌ها به استفاده صحیح و عادلانه از امکانات و تسهیلات جامعه و مهم‌تر از همه با توجه به طی مسیر توسعه و تعالی برای هر جامعه‌ای که شرایط آن، نهادینه کردن ارزش‌های مشترک را ایجاب می‌کند، می‌توان به ضرورت آموزش شهروندان پی‌برد (کاظمی، ۱۳۸۹).

از سوی دیگر، از اسناد مهم که در راستای سند تحول بنیادین آموزش و پرورش به توصیه شورای عالی آموزش و پرورش نوشته و در بهمن ۱۳۸۹ برای تصویب به این شورا پیشنهاد شده برنامه درسی ملی است. این برنامه در سازمان پژوهش و برنامه‌ریزی آموزش و پرورش تهیه شده است و در آن، درباره تعریف، اهداف تولید برنامه درسی ملی، اصول حاکم بر فرایند تولید، مبانی فلسفی و علمی، اهداف و الگوی هدف‌گذاری، ساختار، زبان و محتوا، راهبردهای

یاددهی یادگیری، ارزشیابی پیشرفت تحصیلی، فرایند تولید برنامه‌ها و مواد و رسانه‌های درسی و تربیتی، استلزامات و اقتضائات اجرایی، ارزشیابی برنامه درسی ملی و فرایند اصلاح آن بحث شده است. (صافی، ۱۳۹۳) این برنامه تحول‌آفرین با تدارک فرصت‌های تربیتی متنوع و جامع، در صدد است تا امکان کسب شایستگی‌های لازم برای درک و اصلاح موقعیت، براساس نظام معیار اسلامی توسط دانش‌آموزان را میسر می‌کند و آن‌ها را برای تکوین و تعالی پیوسته هویت خویش تا دستیابی به مراتبی از حیات طیبه یاری رساند (سند ملی برنامه درسی، ۱۳۸۹).

آشتیانی و همکاران (۱۳۸۷) در پژوهش خود که در راستای لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه دوره ابتدایی انجام دادند، جای دادن ارزش‌های شهروندی در مقوله‌های فردی، ملی - فرهنگی، هنجارها و هویت مذهبی، هویت جهانی و مشارکت در برنامه درسی دبستان با توجه به سن و پایه را لازم و ضروری دانسته‌اند.

چوبقلو (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان تحلیل برنامه درسی اجرا شده در مقطع ابتدایی از بعد تربیت شهروندی به این نتیجه دست یافت که برنامه درسی دوره ابتدایی از نظر تربیت شهروندی دانش‌آموزان در وضعیت مطلوبی قرار ندارد.

نیکنای و مدانلو (۱۳۸۷) در پژوهشی با عنوان تعیین مؤلفه‌های آموزش شهروندی در دوره راهنمایی برای ارائه یک چهارچوب نظری مناسب به این نتیجه دست یافتند که بین میزان اهمیت هر یک از مؤلفه‌های رفتارهای سیاسی - اجتماعی، قانون‌مندی و قانون‌گرایی، رفتار ملی و حیطة حفظ محیط‌زیست و توسعه پایدار با میزان توجه به آن‌ها در کتاب‌های درسی رابطه معناداری وجود ندارد.

نتایج حاصل از تحقیقات شیخ‌زاده تکابی و همکاران (۱۳۹۴) تحت عنوان «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران» بیان‌کننده آن است که از مجموع واحدهای ضبط شمارش شده، ۱۲۲ واحد دانش شهروندی، ۸۶ واحد عواطف شهروندی و ۷۱ واحد مهارت شهروندی اختصاص دارد. این در حالی است که به هر یک از مؤلفه‌ها و شاخص‌های مربوط به صورت نامتوازن توجه شد و سند تحول بنیادین، مبانی نظری سند و سند برنامه درسی ملی نیز به یک نسبت به مؤلفه‌های شهروندی نپرداخته‌اند. با توجه به یافته‌های پژوهش حاضر بازنگری در سند تحول بنیادین در راستای توجه بیشتر به مؤلفه‌ها و شاخص‌های کم‌تر مورد توجه، ضروری به‌شمار می‌آید.

طالب‌زاده نوبریان و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهش خود تحت عنوان «نقش برنامه‌های درسی علوم اجتماعی در پرورش مهارت‌های شهروندی» نشان داد که از مجموع ۳۱۹۴ واحد محاسبه شده در محتوای کتاب‌های درسی علوم اجتماعی دوره متوسطه، تنها ۹۹ واحد به مهارت ویژه شهروندی توجه داشت. بیشترین میزان توجه با ۳۱ واحد متعلق به شاخص «خودآگاهی» بود. به شاخص «استفاده درست از امکانات شهری» هیچ اشاره‌ای نشده بود. با وجود آنکه برنامه‌های درسی رسمی و به‌ویژه علوم اجتماعی در تحقق تربیت شهروندی نقش اساسی ایفا می‌کنند، بیشتر شاخص‌ها مربوط به مهارت شهروندی از توجه بسیار کمی در محتوای برنامه درسی علوم اجتماعی بهره‌مند است.

یاوری و همکاران (۱۳۹۱) در پژوهش خود به «تدوین اهداف برنامه درسی در دوره متوسطه با تأکید بر تربیت شهروندی» اقدام کرد. یافته‌های حاصل از این پژوهش بعد از استخراج کدهای مفهومی و حذف کدهای مشترک، شامل «اهداف برنامه درسی در دوره متوسطه با تأکید بر تربیت شهروندی» بود، که در دو مؤلفه اصلی و ۵ زیرمؤلفه دسته‌بندی شد که عبارت بودند از «شهروندی دموکراتیک» و ارتباط چند لایه در مفهوم شهروندی، هر کدام از این ۵ زیر مؤلفه، خود زیر مؤلفه‌های دیگری بودند که در مجموع می‌توان به ۱۰۲ مؤلفه اشاره کرد. یافته‌های این پژوهش نشان داد که متأسفانه به رویکرد تربیت شهروندی در نظام آموزش و پرورش متوسطه، توجه همه جانبه و لازم نشده و دیدگاه مسئولان نظام آموزشی کشور و برنامه‌ریزان درسی و در نتیجه محتوای کتب درسی، توازنی منطقی و توأمان بین حقوق شهروندی و تکالیف شهروندی وجود ندارد.

دیبا و اجاری (۱۳۸۲) تحقیقی تحت عنوان «بررسی ویژگی‌های شهروند خوب برای جامعه ایران و میزان انطباق برنامه‌های درسی مدارس با این ویژگی‌ها» برای شناسایی ویژگی‌های شهروند خوب در سه قلمرو دانش مدنی، توانش مدنی، نگرش مدنی انجام داد، هم چنین او به دنبال میزان توجه به تربیت شهروندی در مراحل تدوین، اجرا و ارزشیابی برنامه‌های درسی بوده است. به این نتیجه رسید که ویژگی‌های مورد نظر در سه حیطه دانش مدنی، توانش مدنی و نگرش مدنی برای جامعه ایران مهم و اساسی است. هم چنین در مراحل طراحی، اجرا و ارزشیابی برنامه، توجه کمی به پرورش ارزش‌های شهروندی می‌شود و اصلاحات اساسی در این راستا الزامی است.

یافته‌های پژوهش فزونی شره جنینی، پیری و اسدیان (۱۳۹۵) در مقاله ای تحت عنوان «چالش‌های برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی» نشان می‌دهد که چالش‌های زیادی در اهداف، محتوا، فعالیت‌های یاددهی - یادگیری و ارزشیابی برنامه درسی نسبت به تربیت شهروندی وجود دارد. لذا پیشنهاد می‌دهد اگر بخواهیم تعلیم و تربیت به درستی عمل کند باید در حوزه تربیت شهروندی برنامه‌ریزی اصولی داشته باشد.

ویتلی (۲۰۱۲) در تحقیق خود تحت عنوان «آیا آموزش شهروندی کارساز است؟» تأثیر آموزش شهروندی بر مشارکت اجتماعی دانش‌آموزان را بررسی کرده است که از سال ۲۰۰۲ در مدارس انگلستان به صورت اجباری اجرا می‌شد. نتایج نشان‌دهنده آن است که دانش‌آموزان برخوردار از این برنامه‌ها در مقایسه با دانش‌آموزان گروه دیگر خودکفایی، دانش سیاسی و مشارکت سیاسی و اجتماعی بالایی دارد.

تورنی پورتا (۲۰۰۳) در پژوهشی در ۲۸ کشور به وظایف شهروندی در ابعاد سیاسی، اجتماعی و اقتصادی توجه کرد و به این نتیجه رسید که در بین کشورها تفاوت چندانی وجود ندارد و میزان آگاهی عمومی از وظایف شهروندی پایین است.

آلباس^۲ (۲۰۱۰) در ترکیه، تصورات دانش‌آموزان ابتدایی از حقوق شهروندی را بررسی کرد و به این نتیجه دست یافت که میزان آگاهی آن‌ها از حقوق شهروندی پایین است.

بررسی پیشینه پژوهش‌های داخلی و خارجی نشان می‌دهد، مطالعات متعددی در زمینه تربیت شهروندی انجام شده است. اما این پژوهش‌ها نشان می‌دهند در ایران به آموزش شهروندی توجه جدی نمی‌شود که می‌تواند هم ناشی از کم اهمیت تلقی کردن و هم عدم به‌کارگیری نتایج و پیشنهادهای راهبردی تحقیقات در این زمینه باشد. با توجه به ادبیات پژوهش اشاره شده می‌توان خلاء پژوهشی در آن‌ها را از دو جنبه بررسی کرد. اول اینکه، تحقیقی وجود ندارد که با تأکید صرف بر روی مؤلفه‌های تربیت شهروندی در «سند برنامه درسی ملی» انجام شده باشد. نهایتاً، شناسایی مؤلفه‌های تربیت شهروندی و تناسب آن با ابعاد پنج‌گانه «سند برنامه درسی ملی» به عنوان یک بعد مغفول در پژوهش‌های مرتبط می‌تواند زمینه توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی را در خط‌مشی برنامه درسی ملی برای خط‌مشی‌گذاران

فراهم کند. با توجه به اهمیت جایگاه تربیت شهروندی در برنامه درسی و آنچه در ادبیات پژوهش اشاره شد، ضرورت توجه به این حیطة امری انکارناپذیر است. لذا این پژوهش، در صدد است تا این مسأله را بررسی کند که محتوای سند برنامه درسی ملی به چه میزان مؤلفه‌های تربیت شهروندی را ارائه می‌کند. برای دستیابی به هدف پژوهش فوق دو سؤال طراحی شد:

- ۱- با نظر به ادبیات پژوهش مرتبط با حقوق شهروندی، ابعاد و شاخص‌های تربیت شهروندی کدامند؟
- ۲- تا چه اندازه محتوای سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران با مؤلفه‌ها و ابعاد تربیت شهروندی انطباق دارند؟

روش

این پژوهش در دو گام انجام شده است. ابتدا برای استخراج ابعاد و شاخص‌های تربیت شهروندی، مبانی نظری این رویکرد مطالعه شد تا مفاهیم کلیدی و مؤلفه‌های آن‌ها احصاء شود. سپس محتوای سند برنامه درسی ملی ایران (نگاشت نهایی) - بر اساس آن مؤلفه‌ها تحلیل شد تا مشخص شود بخش‌های مختلف سند تا چه اندازه با توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی تدوین شده است. روش تحقیق مورد استفاده در این پژوهش تحلیل محتوا است. «برای بررسی محتوای آشکار پیام‌های موجود در یک متن می‌توان از روش تحلیل محتوا استفاده کرد» (سرمد، بازرگان و حجازی ۱۳۸۲:۱۳۲ به نقل از صادقی ۱۳۸۹). واحد تحلیل در این پژوهش، صفحات سند برنامه درسی ملی ایران است. جامعه این پژوهش نیز شامل پنج بخش اساسی سند شامل (مبانی فلسفی و علمی، اصول حاکم بر برنامه‌های درسی و تربیتی، راهبردهای یاددهی - یادگیری، روش‌های ارزیابی پیشرفت تحصیلی و اهداف تحصیلی دوره تحصیلی) است که از لحاظ توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی تحلیل شد.

در گام نخست، برای انجام تحلیل، از روش سه مرحله‌ای «سرمد، بازرگان و حجازی ۱۳۸۲» استفاده شده است (صادقی ۱۳۸۹). این مراحل عبارتند از:

- ۱- مرحله آماده‌سازی: مرحله تعیین ملاک‌های تحلیل تربیت شهروندی است، برای این کار گام‌های زیر طی شده است.

۱/۱ ادبیات مربوط به تربیت شهروندی بررسی و مؤلفه‌های مربوط به آن استخراج شد.

۱/۲ مؤلفه‌های مستخرج در اختیار تعدادی از متخصصان رشته علوم تربیتی قرار گرفت و آن‌ها نظرات خود را در ارتباط با متناسب بودن شاخص‌ها با ابعاد مشخص کنند. این کار به روش دلفی انجام شد. این تکنیک به منظور بررسی نگرش‌ها و قضاوت افراد با استفاده از پرسشنامه و فرم‌های نظرسنجی به صورت حضوری و غیرحضوری انجام می‌شود (فتحی و اجارگاه، ۱۳۷۷ به نقل از صادقی ۱۳۸۹). بدین ترتیب پس از تعدیل چندباره، شاخص‌های نهایی تربیت شهروندی به دست آمد:

«آزادی عملکرد فردی، آزادی اندیشه، آزادی آموزش و پژوهش، آزادی اقتصادی و اجتماعی، حقوق مربوط به مساوات، حق شرکت در انتخابات، حق انتخاب شدن در مشاغل سیاسی، حق دارا بودن تابعیت، حمایت‌های مالی و درآمدی، برخورداری از آموزش و پرورش رایگان، برخورداری از بهداشت و درمان و حمایت‌های قضایی»

۲- مرحله بررسی مواد: این مرحله نوع مواد و واحد تحلیل مشخص شد. مواد بررسی، سند برنامه درسی ملی و واحد تحلیل صفحات (متن) مذکور است.

۳- مرحله پردازش نتایج: در این مرحله، محتوای سند برنامه درسی ملی بر اساس ملاک‌های تحلیل در مرحله ۱ تحلیل و تفسیر شد که در بخش مربوط به یافته‌ها به آن اشاره شده است.

در گام دوم این پژوهش برای رتبه‌بندی مؤلفه‌ها، از روش آنتروپی شانون که برگرفته از تئوری سیستم‌ها است، برای تحلیل و پردازش داده‌ها استفاده شد. دلیل استفاده از این روش این است که تحلیل داده‌ها با استفاده از الگوریتم شانون بسیار دقیق و قوی‌تر از سایر روش‌ها عمل خواهد کرد (آذر، ۱۳۸۰). آنتروپی نشان‌دهنده مقدار عدم اطمینان حاصل از محتوای یک پیام است (آذر، ۱۳۸۰). براساس این روش که به «مدل جبرانی» معروف است، محتوای سند ملی برنامه درسی از نقطه نظر ۳ بعد و ۱۲ شاخص شناسایی شده در گام اول تحلیل - طبقه‌بندی شد تا مشخص شود که بخش‌های مختلف سند تا چه اندازه با توجه به مؤلفه‌های حقوق شهروندی تدوین شده‌اند. در ابتدا پیام برحسب مقوله‌ها در قالب فراوانی شمارش شد. بر اساس داده‌های جدول فراوانی، این داده‌ها به هنجار شد. سپس بار اطلاعاتی هر مقوله محاسبه شد و در آخر با استفاده از بار اطلاعاتی مقوله‌ها، ضریب اهمیت هر یک از مقوله‌ها

تعیین شد. به منظور تعیین روایی ابزار پژوهش، از روش بازآزمایی استفاده شد، به این صورت که پس از دو بار مطالعه سند به فاصله دو هفته ضریب همبستگی ۰/۹۸ بین فراوانی‌ها محاسبه شد.

یافته‌ها

بر اساس یافته‌های مرتبط با پرسش اول پژوهش - استخراج ابعاد و شاخص‌های تربیت شهروندی، یافته‌ها ابعاد و شاخص‌های تربیت شهروندی را شامل ابعاد مدنی (آزادی عملکرد فردی، آزادی اندیشه، آزادی آموزش و پژوهش، آزادی اقتصادی و اجتماعی، حقوق مربوط به مساوات)، ابعاد سیاسی (حق شرکت در انتخابات، حق انتخاب شدن در مشاغل سیاسی، حق دارا بودن تابعیت) و ابعاد اجتماعی (حمایت‌های مالی و درآمدی، برخورداری از آموزش و پرورش رایگان، برخورداری از بهداشت و درمان و حمایت‌های قضایی) شناسایی کرد. جدول (۱) ابعاد و شاخص‌های حقوق شهروندی را نشان می‌دهد.

در ادامه برای پاسخگویی به سؤال دوم پژوهش یعنی - تا چه اندازه محتوای سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران با مؤلفه‌ها و ابعاد تربیت شهروندی انطباق دارند؟ از تکنیک آنتروپی شانون استفاده شده است. جدول (۲) تا جدول (۵) مجموع فراوانی‌ها بر حسب هر مؤلفه و جدول (۶) بر اساس مراحل سه‌گانه روش آنتروپی شانون هنجار، بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت را نشان می‌دهد. در نهایت جدول (۷) توزیع فراوانی مؤلفه‌های پژوهش را بر اساس آنتروپی شانون تحلیل می‌کند تا بیشترین میزان توجه به هر مؤلفه را مشخص کند.

جدول ۱: مؤلفه‌ها و شاخص‌های تربیت شهروندی

مفهوم	مؤلفه	شاخص
	ابعاد مدنی	۱. آزادی عملکرد فردی: آزادی انتخاب مسکن و محل سکونت، آزادی مکاتبات، آزادی رفت و آمد، حق تشکیل خانواده
		۲. آزادی اندیشه: آزادی عقیده، آزادی مذهب، آزادی بیان، آزادی مطبوعات و فضای مجازی
		۳. آزادی آموزش و پژوهش
		۴. آزادی اقتصادی و اجتماعی: آزادی مالکیت، آزادی بازرگانی و صنعتی، آزادی کار
		۵. حقوق مربوط به مساوات: حق کرامت و برابری انسان، مساوات در مقابل قانون، مساوات در مقابل دادگاه‌ها، مساوات در پرداخت مالیات، مساوات از لحاظ اشتغال در مشاغل دولتی و مساوات در خدمت نظام وظیفه
تربیت شهروندی	ابعاد سیاسی	۱. حق شرکت در انتخابات
		۲. حق انتخاب شدن در مشاغل سیاسی
		۳. حق دارا بودن تابعیت
	ابعاد اجتماعی	۱. حمایت‌های مالی و درآمدی: تأمین مسکن، تأمین شغل، پرداخت حقوق و مزایای کافی، برخورداری از حداقل دستمزد، تأمین اجتماعی در صورت بیماری، از کارافتادگی و پیری، بی‌سرپرستی، سوانح، حوادث، بهره‌مندی از امنیت شهروندی
		۲. بهره‌مندی از آموزش و پرورش رایگان
		۳. بهره‌مندی از بهداشت و درمان: حق حیات و سلامت، حق محیط زیست سالم، بهره‌مندی از خدمات بهداشتی و درمانی و مراقبت‌های پزشکی، بهره‌مندی از بیمه‌های درمانی همگانی
		۴. حمایت‌های قضایی: بهره‌مندی از وکیل، حق دادخواهی و مراجعه به دادگاه، بهره‌مندی از صلح، امنیت و اقتدار ملی، مشارکت فرهنگی

جدول ۲: توزیع فراوانی مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس مؤلفه اصول حاکم بر برنامه‌های درسی و تربیتی سند برنامه درسی ملی

مؤلفه	فراوانی	ابعاد مدنی					ابعاد سیاسی					ابعاد اجتماعی					
		۱	۲	۳	۴	۵	۱	۲	۳	۴	۵	۱	۲	۳			
اصل دین‌محوری																	
چشم‌انداز																	
اصل تقویت																	
هویت ملی																	
اعتبار نقش																	
یادگیرنده																	
اعتبار نقش																	
مرجعیت معلم																	
اعتبار نقش پایه‌ای																	
خانواده																	
جامعیت																	
توجه به تفاوت‌ها																	
تعادل																	
یادگیری																	
مادام‌العمر																	
جلب مشارکت و																	
تعامل																	
یکپارچگی و																	
فراگیری																	

اصول حاکم بر برنامه‌های درسی و تربیتی

جدول (۲) نشان می‌دهد از مجموع ۵ فراوانی در قسمت اصول حاکم بر برنامه‌های درسی و تربیتی در سند برنامه درسی ملی، ۳ فراوانی در ابعاد مدنی و ۲ فراوانی در ابعاد اجتماعی بوده و به ابعاد سیاسی حقوق شهروندی توجه نشده است.

جدول ۳: توزیع فراوانی مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس مؤلفه رویکرد جهت‌گیری‌های کلی سند برنامه درسی ملی

مؤلفه	مضمون‌ها	ابعاد مدنی			ابعاد سیاسی			ابعاد اجتماعی				
		شاخص ۱	شاخص ۲	شاخص ۳	شاخص ۱	شاخص ۲	شاخص ۳	شاخص ۱	شاخص ۲	شاخص ۳		
مؤلفه جهت‌گیری کلی رویکرد	دانش‌آموز	۱										
	معلم		۱									
	محتوا											
	یاددهی - یادگیری											
	محیط یادگیری											
	ارزشیابی		۲				۱					
	مدیر مدرسه											

همانطور که جدول (۳) نشان می‌دهد از مجموع ۶ فراوانی در قسمت رویکرد جهت‌گیری کلی در سند برنامه درسی ملی، تمام فراوانی متعلق به ابعاد مدنی حقوق شهروندی است و به سایر ابعاد توجهی نشده است. این بدین معناست که سند برنامه درسی ملی فقط به ابعاد مدنی حقوق شهروندی توجه کرده است.

جدول ۴: توزیع فراوانی مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس مؤلفه الگوهای هدف‌گذاری سند برنامه درسی ملی

مؤلفه	مضمون‌ها	ابعاد مدنی			ابعاد سیاسی			ابعاد اجتماعی				
		شاخص ۱	شاخص ۲	شاخص ۳	شاخص ۱	شاخص ۲	شاخص ۳	شاخص ۱	شاخص ۲	شاخص ۳		
مؤلفه الگوی هدف‌گذاری	تعقل											
	ایمان											
	علم											
	عمل											۱
	اخلاق		۲									۱

جدول (۴) نیز نشان‌دهنده ۴ فراوانی از مجموع ۵ فراوانی از قسمت الگوی هدف‌گذاری در سند برنامه درسی ملی متعلق به ابعاد مدنی و یک فراوانی متعلق به ابعاد اجتماعی حقوق شهروندی است، که نشان‌دهنده بی‌توجهی سند، به ابعاد سیاسی حقوق شهروندی است.

جدول ۵: توزیع فراوانی مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس حوزه‌های یادگیری سند برنامه درسی ملی

مؤلفه	مضمون‌ها	ابعاد مدنی			ابعاد سیاسی			ابعاد اجتماعی		
		نشان‌دهنده	نشان‌دهنده	نشان‌دهنده	نشان‌دهنده	نشان‌دهنده	نشان‌دهنده	نشان‌دهنده	نشان‌دهنده	نشان‌دهنده
حوزه‌های یادگیری	حکمت و معارف اسلامی									
	قرآن و عربی									
	زبان و ادبیات فارسی									
	فرهنگ و هنر									۱
	سلامت و تربیت بدنی									۲
	کار و فناوری									
	علوم انسانی و مطالعات اجتماعی									۱
	علوم تجربی									
	ریاضیات									
	زبان خارجه									
	آداب و مهارت‌های زندگی									۲

جدول (۵) نشان‌دهنده بیش‌ترین توجه سند برنامه درسی به ابعاد حقوق شهروندی در قسمت حوزه‌های یادگیری است. بدین صورت که از مجموع ۱۱ فراوانی، ۵ فراوانی متعلق به بعد مدنی و ۶ فراوانی نیز متعلق به بعد اجتماعی حقوق شهروندی است. در نمای کلی، جداول (۲) تا (۵) نشان می‌دهند از مجموع ۳۰ فراوانی در سند برنامه درسی ملی، ۲۱ فراوانی مربوط به بعد مدنی حقوق شهروندی، ۹ فراوانی مربوط به بعد اجتماعی حقوق شهروندی و فراوانی بعد

سیاسی حقوق شهروندی صفر است. بعد مدنی حقوق شهروندی بیشترین فراوانی را دارد.

جدول ۶: توزیع فراوانی مؤلفه‌های تربیت شهروندی بر اساس مؤلفه ارزش‌یابی پیشرفت تحصیلی سند برنامه درسی ملی

ابعاد اجتماعی		ابعاد سیاسی					ابعاد مدنی					میزان فراوانی	رتبه	
۱	۲	۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴	۵				
۱	۲	۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴	۵	۱	۲	پیش فرض‌ها	۱ ۲ ۳ ۴
۱	۲	۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴	۵	۱	۲	اصول	
۱	۲	۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴	۵	۱	۲	سیاست‌ها	
۱	۲	۱	۲	۳	۴	۱	۲	۳	۴	۵	۱	۲	خطی و مش	

همانطور که جدول (۶) نشان می‌دهد از مجموع ۶ فراوانی در قسمت ارزش‌یابی پیشرفت تحصیلی در سند برنامه درسی ملی، تمام فراوانی متعلق به ابعاد مدنی حقوق شهروندی است و به سایر ابعاد توجهی نشده است. این بدین معناست که سند برنامه درسی ملی فقط به ابعاد مدنی حقوق شهروندی توجه کرده است.

جدول ۷: مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت داده‌های به‌هنگار به تفکیک در بخش‌های سند برنامه درسی

مؤلفه‌ها	میزان بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت	بعد مدنی	بعد سیاسی	بعد اجتماعی
اصول حاکم بر برنامه‌های	Ej	۰/۹۸	۰	۰/۳۲
درسی و تربیتی	Wj	۰/۷۵	۰	۰/۲۴
رویکرد جهت‌گیری کلی	Ej	۰/۹۹	۰	۰
	Wj	۱	۰	۰
الگوی هدف‌گذاری	Ej	۰/۹۱	۰	۰
	Wj	۱	۰	۰
حوزه‌های یادگیری	Ej	۰/۹۵	۰	۰/۰۸۴
	Wj	۰/۹۱	۰	۰/۰۸۱
ارزش‌یابی پیشرفت تحصیلی	Ej	۰/۹۸	۰	۰

۰	۰	۱	Wj
---	---	---	----

جدول (۷) نشان می‌دهد در بخش «اصول حاکم بر برنامه‌داری و تربیتی» سند برنامه‌داری بیشترین ضریب اهمیت مربوط به بعد مدنی و کم‌ترین ضریب اهمیت مربوط به بعد سیاسی است. در بخش «رویکرد جهت‌گیری کلی»، «هدف‌گذاری» و «ارزش‌یابی پیشرفت تحصیلی» تنها به بعد مدنی توجه شد. در بخش «حوزه‌های یادگیری» بیشترین توجه ابتدا به بعد مدنی، سپس بعد اجتماعی بوده و به بعد سیاسی توجه نشده است.

جدول ۸: مقدار بار اطلاعاتی و ضریب اهمیت داده‌های به‌هنگام سند برنامه‌داری ملی

بعد اجتماعی	بعد سیاسی	بعد مدنی	
۰/۷۳	۰	۰/۸۴	مقدار بار اطلاعاتی (Ej)
۰/۴۶	۰	۰/۵۳	ضریب اهمیت (WJ)

جدول (۸) نشان می‌دهد که در کل سند برنامه‌داری ملی، ضریب اهمیت بعد مدنی بیش‌تر از همه بوده و به بعد سیاسی حقوق شهروندی اصلاً توجه نشده است.

بحث و نتیجه‌گیری

نظام آموزش و پرورش هر جامعه از آن رو شکل یافته و قوام گرفته است که شهروندانی مؤثر و مطلوب را متناسب با نیازها و ارزش‌های اجتماعی، تربیت و تحویل جامعه دهند. تربیت شهروندی از جمله مواردی است که امروزه در نظام تعلیم و تربیت مطرح و اهمیت چندگانه آن روشن است. بنابراین، هدف از این مطالعه، شناسایی و رتبه‌بندی مؤلفه‌های تربیت شهروندی در محتوای سند برنامه‌داری ملی جمهوری اسلامی ایران است. یافته‌ها ابعاد تربیت شهروندی را شامل ابعاد مدنی، ابعاد سیاسی و ابعاد اجتماعی نشان دادند. همان‌طور که یافته‌ها نشان دادند به رغم اهمیت انکارناپذیر تربیت شهروندی، توجه به ابعاد تربیت شهروندی در سند برنامه‌داری ملی کم‌رنگ است. البته، این نکته حائز اهمیت است که نمی‌توان مؤلفه‌های تربیت شهروندی را در سراسر برنامه‌داری به صورت متعادل و یکسان به‌کار برد (طالب‌زاده نوبریان و همکاران، ۱۳۹۱). اما از آنجایی که در نظام آموزشی ۶-۳-۳ ایران، کتاب درسی

معینی تحت عنوان تربیت شهروندی وجود ندارد، بدین منظور می‌توان از کتاب‌هایی همچون تعلیمات اجتماعی و تعلیمات مدنی بهره گرفت که به فرایندهای سیاسی مثل قانون اساسی، قوای سه‌گانه و نظایر آن و مفاهیم شهروندی مثل قانون‌گرایی، آزادی، همکاری و مشارکت، برابری و فرصت‌ها توجه می‌کنند (طالب‌زاده نوبریان و همکاران، ۱۳۹۱). بر اساس سایر یافته‌های احصاء شده - قسمت اصول حاکم و برنامه‌های تربیتی و حوزه‌های یادگیری سند ملی برنامه‌دستی، بیشترین ضریب اهمیت مربوط به بعد مدنی و سپس بعد اجتماعی بوده است، در حالی که به بعد سیاسی تربیت شهروندی اشاره‌ای نشده است. این در حالی است که در قسمت رویکرد جهت‌گیری کلی، الگوی هدف‌گذاری و ارزش‌یابی پیشرفت تحصیلی فقط به ابعاد مدنی حقوق شهروندی توجه شده و به ابعاد سیاسی و اجتماعی توجه نشده است. در تبیین این یافته باید به ۲ نکته توجه کرد. اول اینکه باید متوجه این سؤال بود که آیا رسالت سند برنامه‌دستی ملی دربرگیرنده توجه همه جانبه به ابعاد تربیت شهروندی در همه مؤلفه‌های سند مذکور است؟ در پاسخ به این سؤال باید از یک سو به عوامل موقعیتی جمهوری اسلامی ایران توجه کرد؛ کشور ایران، به عنوان کشوری با پیشینه تاریخی گسترده، تحولات و چالش‌های سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی زیادی را پشت سر گذاشته است. جامعه ایران جامعه‌ای است که به لحاظ فرهنگی در عین تنوع، یکپارچه است. این مسأله اهمیت و ضرورت پرداختن به تربیت شهروندی در ابعاد مدنی، سیاسی و اجتماعی را در سند ملی برنامه‌دستی چند برابر می‌کند. از سوی دیگر، تأکید قانون اساسی - توجه همه جانبه تربیت شهروندی را در سند مذکور آشکار می‌کند. در قانون اساسی جمهوری اسلامی ایران بیست و چهار اصل (اصل نوزدهم تا چهل و دوم) تحت عنوان حقوق ملت، اصل چهارده درباره قسط و عدالت، اصل صد و پنجاه و شش درباره حقوق فردی و اجتماعی و تحقق عدالت آمده است و هرکدام از این اصول به یکی از مسائل اساسی حقوق شهروندی در یک جامعه مردم سالار توجه کرده‌اند و نسبت به تحقق آن در جامعه تأکید دارند.

نکته دوم در خصوص توجه اندک به ابعاد تربیت شهروندی، باید به نارسایی‌های خود سند توجه کرد. به گونه‌ای که همسو با یافته‌های پژوهش حاضر، تاجیک اسماعیلی (۱۳۸۹) و شرفی و همکاران (۱۳۸۷) نیز تأکید دارند - سند برنامه‌دستی فعلی دارای کمبود و نارسایی است. نارسایی‌های سند - متناظر بر کتب درسی را می‌توان از جنبه‌هایی بررسی کرد. اول،

آموزه‌های موجود در کتب درسی به جای توجه به آموزش، جامعه‌پذیری و درگیرکردن ذهن دانش‌آموز با مسائل مختلف، بیشتر بر تاریخچه‌ها و تعاریف و تقسیم‌بندی‌ها تأکید کرده‌اند و مطالب را در قالب‌های تکراری و کلیشه‌ای به دانش‌آموز انتقال می‌دهند. این امر می‌تواند باعث انباشته شدن اطلاعات و عدم پردازش آن‌ها توسط دانش‌آموزان می‌شود و نمی‌تواند تحقق حقوق شهروندی به دنبال داشته باشد (حاضری و خلیلی، ۱۳۹۳). دوم اینکه نگرش نویسندگان کتب درسی نوعی نگرشی آمرانه به مبحث تربیت شهروندی است، حقوق و تکالیف شهروندی باید در خلال فرایند جامعه‌پذیری برای دانش‌آموز نهادینه شود. به گونه‌ای که دانش‌آموز در همه حال با آن آموزه درگیر باشد و به دغدغه ذهنی وی تبدیل شود.

یکی از معیارهای دقیق برای تبیین مؤلفه‌های تربیت شهروندی در سند برنامه درسی ملی، بیانیه منشور حقوق شهروندی است. همان‌طور که مرحله پردازش تحلیل اطلاعات نشان داد با وجود نارسایی‌های اشاره شده در پوشش سند برنامه درسی ملی از مؤلفه‌های تربیت شهروندی؛ بین «سند برنامه درسی ملی» با مؤلفه‌های «تربیت شهروندی» نیز همپوشانی وجود دارد. در واقع در سند برنامه درسی ملی بیان شده که برنامه‌های درسی و تربیتی آموزش و پرورش باید زمینه را برای تربیت نسلی آشنا و متعهد به مسئولیت‌ها و وظایف در برابر خود، دیگران، طبیعت، عدالت خواه (هدف تربیت شهروندی) صلح‌جو (حق صلح و امنیت و اقتدار ملی) ظلم ستیز، جهادگر، ایثارگر، وطن دوست، نظم‌پذیر (حقوق مدنی) فراهم کند. با آنکه در اهداف سند برنامه درسی ملی از تربیت شهروندی سخنی به میان نیامده است، اما برخی از مطالب سند با منشور حقوق شهروندی ملی انطباق دارند. از جمله اشاره‌های سند برنامه درسی ملی به حقوق شهروندی، نگاه به دانش‌آموز به عنوان امانت‌الهی و کسی که دارای کرامت ذاتی است (حق کرامت و برابری انسان) و دارای قابلیت‌ها، تجربیات، ظرفیت‌ها و توانایی‌های گوناگون است (حق آموزش و پژوهش). سند این‌طور ذکر کرده که ارزشیابی زمینه انتخابگری، خودمدیریتی و رشد مداوم دانش‌آموز را محقق می‌کند (حق آزادی و امنیت شهروندی). هم‌چنین به بهره‌گیری از ظرفیت‌ها و قابلیت‌های محیط مجازی و رسانه‌ها برای بهبود موقعیت دانش‌آموزان و ارتقاء کیفیت توجه کرده است (حق دسترسی به فضا مجازی). در سند در قسمت اهداف به‌کارگیری فناوری اطلاعات و ارتباطات در کار و زندگی (حق دسترسی به فضا مجازی) حفظ و تعالی محیط زیست (حفظ محیط زیست سالم و توسعه

پایدار) و توجه به ارزش‌های اخلاقی از جمله صدق، صبر، احسان، عدالت و دوری از ریا توجه کرده است (حق حیات). سند به علم، علم‌آموزی، یادگیری مادام‌العمر (هدف تربیت شهروندی) ارزش‌های اخلاقی در استفاده از علوم و فناوری‌های نوین توجه کرده است. در سند ذکر شده فرهنگ مهم‌ترین و غنی‌ترین منابع دستیابی به هویت است و از طریق جهت‌دادن به شیوه زندگی، امکان هویت‌یابی را به صورت فردی و اجتماعی فراهم می‌کند. سپس از کارکرد تعلیم و تربیت در این حوزه چنین گفته: دستیابی به سواد فرهنگی، هویت‌بخشی، قدرت تخیل، میراث فرهنگی و در نهایت بصیرت فرهنگی است که با حقوق شهروندی در ارتباط است. حوزه تربیت و یادگیری سلامت و تربیت بدنی در سند به دنبال برقراری سلامت کامل جسمی و روانی دانش‌آموزان به عنوان امانت‌الهی و به‌کارگیری روش‌های درست انجام فعالیت جسمانی، ارتقای توانایی‌های بدنی، روش‌های تفریحی سالم، پیشگیری از ایجاد بیماری‌ها و معلولیت‌های اندامی (حق حیات، سلامت و کیفیت زندگی) است (بیانیه حقوق شهروندی ملی، ۱۳۹۵).

در حوزه تربیت و یادگیری آداب و مهارت‌های زندگی و بنیان خانواده به آماده کردن دانش‌آموز برای ورود آگاهانه و مسئولانه به زندگی خانوادگی اشاره دارد (حق تشکیل و برخورداری از خانواده). در ادامه همین بحث به وظایف و مهارت‌های خانوادگی، آمادگی برای تشکیل خانواده و ایفای نقش والدینی (حق تشکیل و برخورداری از خانواده) مهارت تحصیلی و مطالعه (حق آموزش و پژوهش) آداب زندگی در محیط مجازی (حق دسترسی به فضای مجازی) مراقبت از محیط زیست (حق محیط زیست سالم و توسعه پایدار) مدیریت بحران و خطر (حق صلح و امنیت و اقتدار ملی) مهارت کار با دیگران و مهارت‌های پدافند غیر عامل و آمادگی دفاعی (حق صلح، امنیت و اقتدار ملی) اشاره کرده است. در حوزه تربیت و یادگیری کار و فناوری به این موارد دست یافتی: حوزه کار و فناوری شامل کسب مهارت‌های عملی برای زندگی کارآمد و آمادگی ورود به حرفه و شغل در بخش‌های مختلف اقتصادی و زندگی اجتماعی است. آموزش فناوری کار و مهارت آموزی باعث پیشرفت فردی، افزایش بهره‌وری، مشارکت در زندگی اجتماعی و اقتصادی، کاهش فقر و توسعه یافتگی (حق اشتغال و کار شایسته) می‌شود (بیانیه حقوق شهروندی ملی، ۱۳۹۵). همان‌طور که اشاره شد در حوزه کار و فناوری و آداب و مهارت‌های زندگی و بنیان خانواده و حوزه سلامت از ۱۱ حوزه

یادگیری برنامه درسی، به تربیت شهروندی آن هم بدون ذکر شهروندی و تنها با استنباط از آن اشاره شده است. سیاست‌گذاران آموزشی باید توجه ویژه‌ای به تربیت شهروندی کنند و نباید نسبت به آن غافل باشند، چراکه غفلت از این مهم، انسان را از جامعه و حقوق و وظایفش دور نگه می‌دارد.

به‌طور کلی همان‌طور که یافته‌ها نشان دادند در بخش اصول حاکم بر برنامه درسی و تربیتی سند برنامه درسی بیش‌ترین ضریب اهمیت مربوط به بعد مدنی و کم‌ترین ضریب اهمیت مربوط به بعد سیاسی است. در بخش «رویکرد جهت‌گیری کلی»، «هدف‌گذاری» و «ارزش‌یابی و پیشرفت تحصیلی» تنها به بعد مدنی توجه شده و در بخش «حوزه‌های یادگیری» بیش‌ترین توجه ابتدا به بعد مدنی، سپس بعد اجتماعی بوده و به بعد سیاسی توجه نشده است. نظر به ناهم‌ترازی کاربرد مؤلفه‌های تربیت شهروندی در سند برنامه درسی ملی پیشنهاد می‌شود کلیه بخش‌های سند، به صورت متوازن از مؤلفه‌های تربیت شهروندی بهره‌مند شود تا هماهنگی مناسبی بین بخش‌های سه‌گانه (طراحی، اجرا و ارزش‌یابی) ایجاد شود. بعد سیاسی شامل شاخص‌هایی همچون، حق شرکت در انتخابات، حق انتخاب شدن در مشاغل سیاسی، حق دارا بودن تابعیت در هیچ یک از مؤلفه‌های سند گنجانده نشده است. لذا توجه به این شاخص‌ها ضروری به نظر می‌رسد. بر اساس یافته‌های مرتبط با نارسایی‌های سند برنامه درسی ملی - متناظر بر کتب درسی به عنوان یکی از عناصر مهم برنامه درسی و همچنین با توجه به اینکه دانش‌آموزان بخش اعظم وقت خود را در مدارس با کتاب‌های درسی سپری می‌کنند و در معرض عقاید و افکار متنوعی قرار می‌گیرند، لذا پیشنهاد می‌شود تربیت شهروندی در تمام اهداف برنامه درسی لحاظ شود، معلمان به عنوان عنصر مهم محتوا را به سمت پژوهش‌محوری سوق دهند و یادگیرنده را در زمینه مسائل سیاسی و اجتماعی به موجودی فعال، ژرف‌اندیش و پرسشگر در اجتماع تبدیل کنند. از سوی دیگر، با توجه به حجم گسترده کتب درسی - لزوم توجه برنامه درسی ملی به برنامه‌ها و فعالیت‌های غیررسمی مدارس همچون، برگزاری کارگاه‌های حقوق شهروندی، همکاری مدارس با خانواده‌ها و سازمان‌های اجتماعی برای افزایش دانش شهروندی والدین و دانش‌آموزان ضروری به نظر می‌رسد.

منابع

- آشتیانی، ملیحه،. یمنی دوزی، سرخابی و فتحی واجارگاه، کورش (۱۳۸۷). لحاظ کردن ارزش‌های شهروندی در برنامه‌دستی برای تدریس در دوره دبیرستان، فصلنامه نوآوری‌های آموزشی، ۵(۱۷): ۹۲-۶۷.
- چوبقلو، محمد علی(۱۳۸۷). تحلیل برنامه‌دستی اجراشده مقطع ابتدایی نظام آموزشی جمهوری اسلامی ایران از بعد تربیت شهروندی، پژوهشنامه تربیتی دانشگاه آزاد واحد بجنورد، ۵(۱۷): ۹۸-۶۶.
- پورسلیم، عباس،. عارفی، محبوبه و فتحی واجارگاه، کورش (۱۳۹۸). کاوش عناصر برنامه‌دستی تربیت شهروند جهانی در دوره ابتدایی نظام آموزشی ایران: یک مطالعه کیفی، پژوهش در برنامه‌ریزی دستی، ۱۶(۶۰): ۵۴-۳۶.
- تاجیک اسماعیلی، عزیزالله (۱۳۸۹). آموزش و پرورش؛ جامعه مدنی، حقوق و تربیت شهروندی، آیین آبان، ۳۳-۳۲، ۱۶-۱۴.
- سرمد، زهره،. عباس، بازرگان و الهه، حجازی(۱۳۷۶). روش‌های تحقیق در علوم رفتاری، تهران: آگاه.
- سند برنامه‌دستی ملی (۱۳۸۹). نگاشت سوم- وزارت آموزش و پرورش.
- شربتیان، محمد حسن(۱۳۸۷). تأملی بر مبانی فرهنگ شهروندی و ارائه راهکارهای برای گسترش آن، فصلنامه فرهنگی- پژوهشی فرهنگ خراسان جنوبی، ۸ و ۹، ۱۱۹-۱۵۴.
- شرفی، محمدرضا و طاهرپور، محمد شریف(۱۳۸۷). نقش نهاد آموزشی در تربیت شهروندی، علوم اجتماعی، ۱۵ و ۱۶. ۶۲-۴۹.
- شیخزاده تکابی، محسن، مهدی، حیدری، موصولو و کمال، بهرامی (۱۳۹۴). بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های تربیت شهروندی در سند تحول بنیادین آموزش و پرورش ایران، اولین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی با رویکرد بومی - اسلامی و با تأکید بر پژوهش‌های نوین، ساری، بسیج اساتید دانشگاه پیام نور استان مازندران، شرکت علمی پژوهشی و مشاوره‌ای آینده‌ساز.
- صافی، احمد (۱۳۹۳). پرونده: راهنمای تحصیلی در آموزش و پرورش ایران، فرصت‌ها و تهدیدها، رشد آموزش مشاور مدرسه، ۳۷، ۴۲-۴۷.

- صادقی، علیرضا (۱۳۸۹). بررسی سند برنامه درسی ملی جمهوری اسلامی ایران براساس رویکرد آموزش چندفرهنگی، فصلنامه مطالعات برنامه درسی، ۵(۱۸): ۱۹۰-۲۱۵.
- طالبزاده نوپریان، محسن، ابولقاسمی، محمود و جمالی تازه کند، محمد (۱۳۹۱). نقش برنامه‌های درسی علوم اجتماعی در پرورش مهارت‌های شهروندی، فصلنامه راهبردهای آموزش، ۵(۳): ۱۶۳-۱۶۹.
- عاملی، سعیدرضا (۱۳۸۰). تعامل جهانی شدن، شهروندی و دین. نامه علوم اجتماعی، ۱۸(۱۸): ۱۶۷-۲۰۰.
- دیباواجار، طلعت (۱۳۸۲). بررسی ویژگی‌های شهروند خوب برای جامعه ایران و میزان انطباق برنامه‌های درسی مدارس با این ویژگی، تهران، دانشگاه آزاد اسلامی، واحد علوم و تحقیقات.
- عادل، آذر (۱۳۸۰). بسط و توسعه روش آنتروپی شانون برای پردازش داده‌ها در تحلیل محتوی، فصلنامه علمی پژوهشی علوم انسانی دانشگاه الزهراء، ۳۷ و ۳۸.
- فتحی واجارگاه، کورش و واحد چوکده، سکینه (۱۳۸۵). شناسایی آسیب‌های تربیت شهروندی در برنامه درسی پنهان: نظام آموزشی متوسطه نظری از دیدگاه معلمان زن شهر تهران و ارائه راهکارهایی برای بهبود وضعیت آن، فصلنامه نوآوری آموزشی، ۵(۱۷): ۹۳-۱۳۲.
- فتحی وجارگاه، کورش و دیباواجاری، طلعت (۱۳۸۱). تربیت شهروندی. تهران: فاخر.
- فرمehنی فراهانی محسن (۱۳۹۵). الگوی تربیت شهروندی فضیلت‌گرای ارتباطی: الگویی برای تربیت سیاسی و اجتماعی، پژوهش در مسائل تعلیم و تربیت اسلامی، ۲۴(۳۱): ۶۷-۹۰.
- فزونی شره جینی، رضا، پیری، موسی و اسدیان سیروس (۱۳۹۵). چالش‌های برنامه درسی مطالعات اجتماعی دوره ابتدایی در تربیت شهروندی - اجتماعی براساس مدل تایلر، دوفصلنامه نظریه و عمل در برنامه درسی، ۴(۷): ۸۰-۵۵.
- قیصی‌زاده، یونس (۱۳۹۶). آموزش شهروندی و ضرورت شهروندی، مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی، ۳(۱ و ۲): ۹۲-۱۰۷.
- کاظمی، احسان (۱۳۸۹). شهروندی از اصول تا عمل، اصفهان: سازمان تفریحی شهرداری اصفهان.
- محسنی، رضاعلی (۱۳۸۹). ابعاد و تحلیل حقوق شهروندی، راهکارهایی برای تربیت و آموزش

حقوق شهروندی. فصلنامه مطالعات سیاسی، ۱۰، ۱۴۰-۱۱۷

موسوی، صدرالدین و درودی، مسعود (۱۳۹۱). تربیت شهروندی دانشجو در بستر تعامل خانواده و دانشگاه، مهندسی فرهنگی، ۷۳، ۹۹-۱۱۸

منشور حقوق شهروندی (۱۳۸۵). بیانیه ریاست جمهوری ایران.

نظافتی پایانی، یوسف، آراسته، حمیدرضا و عنایتی، ترانه (۱۳۸۹). بررسی میزان آگاهی دانشجویان از حقوق شهروندی با تأکید بر نقش برنامه درسی علوم تربیتی، مطالعات برنامه درسی، ۱(۱۶): ۶۷-۵۳.

نیک‌نامی، مصطفی و مدانلو، یاسمن (۱۳۸۷). تعیین مؤلفه‌های آموزش شهروندی در دوره راهنمایی تحصیلی جهت ارائه یک چهارچوب نظری مناسب، فصلنامه رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۲(۱۱): ۱۶۰-۱۴۱

یاوری، زهرا، کشتی‌آراء، نرگس و احمدی، غلامرضا (۱۳۹۲). تدوین اهداف برنامه درسی در دوره متوسطه با تأکید بر تربیت شهروندی، رهیافتی نو در مدیریت آموزشی، ۴(۱): ۱۴۷-۱۶۶.

- Albas, R. (2010). Primary school student conception of citizenship .institute of Educational science Ankara University. *Journal of social and Behavioral Sciences*, No2, pp 2528-2532.
- Ashtiani, M., Yemeni E., Sorkhabi, S. and Fathi Vajargah, K. (2008). Including citizenship values in the curriculum for teaching in high school. *Quarterly Journal of Educational Innovation*, 5(17): 67-92 (Text in Persian).
- Ameli, S. R. (2001). The Interaction of Globalization 'Citizenship and Religion. *Social Sciences Letter*, 18(18):167-200(Text in Persian).
- Adel, A. (2001). Development of Shannon's Entropy Method for Data Processing in Content Analysis. *Journal of Humanities Research*, 37 – 38 (Text in Persian).
- Choobqloo, M.A. (2008). Analysis of the implemented curriculum of the primary school of the educational system of the Islamic Republic of Iran in terms of citizenship education. *Research Journal of Azad University Bojnourd Branch*, 5, (17): 66-98(Text in Persian).
- Charter of Citizenship Rights (2006). Statement of the President of Iran.
- Dibaghavar, T. (2003). Investigating the characteristics of a good citizen for the Iranian society and the degree of adaptation of school curricula with this feature, Tehran, Islamic Azad University, Science and Research Branch(Text in Persian).
- Fathi Vajargah, K. and Choukdeh, S. (2006). Identifying the harms of citizenship education in the hidden curriculum: Theoretical secondary education system from the perspective of female teachers in Tehran and providing solutions to improve its situation, *Journal of Educational Innovation*, 5(17): 93-132(Text in

- Persion).
- Fathi Vajargah, K. and Dibavajari, T. (2002). *Citizenship education*. Tehran: fakher releases(Text in Persian).
- Farmahini Farahani, M. (2016). The Model of Virtual Communication Citizenship Education: A Model for Political and Social Education. *Research in Islamic Education Issues*, 24 (31): 67-90(Text in Persian).
- Kazemi, E. (2010). *Citizenship from Principles to Practice*, Isfahan Municipality Entertainment Organization.
- Mohseni, R. A. (2010). Dimensions and analysis of citizenship rights; strategies for educating and teaching citizenship rights. *Journal of Political Studies*, 10, 117-140.
- Mousavi, S.D. and Droudy, M. (2012). Educating Student Citizenship in Family-University Interaction. *Cultural Engineering*, 73, 99-118.
- Nezafati Payani, Y; Arasteh, H and Enayati, T (2010). Assessing students' awareness of citizenship rights with emphasis on the role of educational science curriculum. *Curriculum studies*, 1(16): 53-67(Text in Persian).
- Niknami, M. and Madanloo, Y. (2008). Determining the components of citizenship education in the educational guidance course to provide a suitable theoretical framework. *Quarterly New Approach in Educational Management*, 2, (11): 141-160(Text in Persian).
- National Curriculum Document (2010). Third Schedule - Ministry of Education.(Text in Persian).
- Sharbatian, M. H. (2008). Reflections on the Basics of Citizenship Culture and Provide Strategies for Its Development. *Khorasan Cultural and Social Studies Quarterly*, 8 and 9: 119-154(Text in Persian).
- Poursalim, A., Arefi, M. and Fathi Vajargah, K. (2018). Exploring the Elements of the Global Citizen Education Curriculum in the Elementary Period of the Iranian Educational System: A Qualitative Study. *Research in Curriculum Planning*, 16 (60): 36-54.
- Qaisizadeh, Y. (2017). Citizenship Education and the Necessity of Citizenship. *Studies in Psychology and Educational Sciences*,3(1-2):92-107(Text in Persian).
- Sarmad, Z., Abbas, B. and Elahe, H. (1997). Research Methods in Behavioral Sciences, *Agah Publications*, Tehran, p. 172(Text in Persian).
- Sharafi, M. R. and Taherpour, M. S. (2008) The Role of Educational Institution in Citizenship Education, *Social Sciences*, 15 and 16. 49-62(Text in Persian).
- Sheikhzadeh Takabi, M., Heydari, M. and bahrami, K. (2015). Examining the level of attention to the components of citizenship education in the document of fundamental change in Iran's education, the first international conference on humanities with a native-Islamic approach and with emphasis on new research, Sari, mobilization of professors of Payame Noor University of Mazandaran province, scientific research company and Futuristic counseling. (Text in Persian).
- Safi, A. (2014). File: Educational Guide to Iranian Education, Opportunities and Threats, *School Counselor Training Growth*, 37, 42-47 (Text in Persian).

- Sadeghi, A. (2010). Review of the National Curriculum Document of the Islamic Republic of Iran Based on the Multicultural Education Approach. *Curriculum Studies Quarterly*, 5 (18): 190-215(Text in Persion).
- Sarehjini, R., Piri, M. and Asadian, S. (2016). Challenges of Social Studies Curriculum Elementary Education in Socio-Civic Education Based on the Tyler Model. *Journal of Theory and Practice in Curriculum*, 4 (7): 55-80.
- Tajik Ismaili, A. (2010). *Education; Civil Society, Citizenship Law and Education*, Aban Aban, 32-33, 14-16(Text in Persion).
- Talibzadeh Nobarian, M., Abolghasemi, M. and Jamali Tazeh Kand, M. (2012). The role of social science curricula in fostering citizenship skills. *Journal of Educational Strategies*, 5 (3): 163-169(Text in Persion).
- Torney – purta, J. (2003). *Citizenship and Education summary*, college park,MD: hnternational education Assoiciotion , university of Marryland.
- Vitli, R. (2012). *Global Society*. London. Mc Millian press Ltd.
- Yavari, Z., Keshti Arai, N. and Ahmadi, G.H. (2013). Development of curriculum goals in high school with emphasis on citizenship education. *new approach in educational management*, 4 (1): 147-166(Text in Persion).

Identifying and rating the components of citizenship education in national curriculum document

---

Mahdieh Khosravi¹ and Parvin Samadi*²

Abstract

The main purpose of the present study is to identify and rate the content of the national curriculum document based on the components of citizenship education. The content analysis of this research is Shannon entropy and the analysis unit is the pages of national curriculum document. The statistical population of the study is the national curriculum document in 5 components. Data validation was performed using content validity and test – retest method. The results indicate that the word "citizen" has not been used in the document, but the content of the document is a reflection of citizenship' education. In the section "Principles governing curriculum and education", the curriculum document has the highest importance factor related to the civil and the lowest importance factor related to the political system. In the section "General Orientation Approach", "Targeting" and "Evaluation of Academic Achievement" were only considered as civil ones. In the "Areas of Learning" section, most attention has not been paid to the civics, then the social, and political, and political spheres. Based on these findings, balanced attention has not been paid to the components of citizenship education in the national curriculum document and accordingly, some suggestions have been presented at the end of the paper.

Keywords: *Content Analysis, national Curriculum Document, Citizenship education, Shannon entropy*

---

1 MA in curriculum development, Alzahra University, Terhan, Iran. mahdiehmaleka1396@gmail.com

2.*Corresponding author: Faculty member of Education and Psychology, Alzahra University, Terhan, Iran
p.samadi2013@yahoo.com

DOI:10.22051/jontoe.2020.21189.2272

<https://jontoe.alzahra.ac.ir/>